

MEGJEGYZÉSEK AZ ODYSSEIA ERKÖLCSI ÉRTÉKRENDJÉRŐL

A homérosi költemények erkölcsi értékrendjének kérdését tanulmányok egész sorában helyezte újszerű megvilágításba az elmúlt évtizedekben A. W. H. Adkins.¹ Nézetei élénk vitát váltottak ki.² Azt hiszem, mindamellett, hogy alapjában igaza van. Az értékelés alapja az a tényleges siker, melyet valaki a maga és kis közössége (háznépe) érdekében, mások hasonló törekvéseivel szemben elér: kiválóságának (*aretē*) megmutatása fejében közössége részéről erkölcsi és anyagi elismerésben részesül. A társadalom egész mechanizmusa így az „adj, ahogyan én adtam” elv szerint működik. Adkins ezért úgy látja, hogy a versengés értékei (competitive values) mindig fontosabbak, jobban érvényesülnek, mint az együttműködéséi (co-operative values). A sikeres mindig elismerést arat, az alulmaradó, aki mint ilyen, elveszti *timē*-jét, mindig silány lesz, s csak mint valamely „derék”-tól függő személy, kíséret, a *philotēs* viszony alapján élvezheti a „derék” védelmét, akit ezért támogatnia kell.³

Adkins természetesen sokkal árnyaltabban fejt ki nézetét, de azt hiszem, hogy nézete még úgy is kissé merev, finomításra szorul, különösen költői művek megítélése esetében. A költő ugyanis nemcsak szavakkal és kifejezésekkel közöl, hanem az elemek csoportosítása és az alakok beállítása által is beszél; hatást akar elérni, a részeket tehát nem lehet az egész művel elérni szándékozott hatástól függetlenül helyesen megítélni. Egyetlen esetén kívánom ezt szemléltetni: Pénélope kérőinek esetén.

A kudarc mindig gyalázat, a siker mindig értékelendő, fejtegeti Adkins, a kérők viselkedése gyalázatos, de nem a kérőkre nézve,⁴ akiknek derékségén nem esik csorba, hiszen sikeresek, s mindentől függetlenül ők a város erőssége és a legkiválóbb ifjak Ithakában.⁵ – A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A fent érintett „adj,

¹ Két könyve: *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values.* Oxford 1960; *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece.* London 1972; az utóbbiban folyóiratokban megjelent tanulmányainak bibliográfiai adatai is megtalálhatók.

² A. A. LONG: *Morals and Values in Homer.* JHS 90 (1970). 121–139; K. J. DOVER: *The Portrayal of Moral Evaluation in Greek Poetry.* JHS 103 (1938) 35–48; stb.

³ Esetleg olyan ügyesen, mint Kastór Hylakidés fia: Od. 14, 273–84. A *philotēs* mibenlétéről Adkins: CQ 13 (1963) 33–37.

⁴ Od. 1, 229 is Télemachosra vonatkozik: személye rokonszenves, mégis számára gyalázat, ami történik, s amit ő tétlenül tűr – így Adkins: JHS 91 (1971) 12, Longgal szemben, i. h. 130. A szavak jelentésével azonban óvatosságnak kell lennünk: ha egy leánynak erőszakkal elveszik a szüzességét, erre azt mondjuk: meggyalázták őt, de mégsem őt tartjuk gyalázatosnak.

⁵ Od. 23, 121–2; Adkins: JHS 91 (1971) 3; Od. 21, 331 kk.-ról uő. uo. 6.

ahogy adtam” anyagi és erkölcsi mechanizmus akkor működhetik igazán simán, ha egy olyan egyensúlyi helyzet áll fenn a társadalomban, mikor vannak ugyan „derekak” és „silányak” (arisztokrácia és köznép), de a kettő érdekeinek egybeesése valamely lényeges pont(ok)ban valóságos, vagy legalább fenn lehet tartani a látszatot, hogy az. Ha viszont olyan helyzet alakul ki, illetőleg nyilvánvalóvá válik, hogy a helyzet olyan, hogy az eredményes rátermettséget nem kell újra meg újra tettekkel bizonyítani, de az elismerést, a kiváltságokat mégis meg lehet kívánni, és meg is lehet kapni, a viszonyok megváltoznak, s a mechanizmus az „adj, bár én nem adok” elv szerint kezd működni. Ezt kényszer hatása alatt lehet tudomásul venni, de helyeselni aligha, s ez újszerűen veti fel a hagyományos értékrendhez való viszony kérdését. Egy ilyen változás bármikor bekövetkezhetik, mikor a „derekak” kiváltságos helyzete megszilárdul, állandósul, és külső harcok nincsenek, mikor vagyonuk, származásuk, délceg megjelenésük alapján „derék”-nek minősülnek, s eredményesek is, de ebben jobbára csak nekik maguknak van hasznuk. Hogy az eposzok korára ez a helyzet kialakult, mutatják az Iliasban Thersités és főleg Achilleus szavai,⁶ az Odysseiában pedig egyebek közt a kérők magatartásának megítélése.

A kérők ti. valóban kiválóak és a város védői, ha háború van – de nincs. A sportban való részvétel és siker egy „derék” számára természetesen semmivel sem kevesebb, mint a harci kiválóság, de mindenesetre jellemző, hogy míg Odysseus mindkét vonatkozásban kiváló, a kérők esetében harcban való kiválóságukról nem hallunk, Antinoosról és Eurymachosról pedig akkor halljuk, hogy *aretē*jük alapján a legkülönbek, mikor a dárda- és diszkoszvetők között üldögélnek.⁷ A kérők *hybrizōn*-ok, sőt, *hybris*-ük az égig ér.⁸ A *hybris* nem feltétlenül erkölcsi vétség, lehet egyszerűen könnyelmű elbizakodottság, mely nem számol a következményekkel,⁹ de a kérők esetében mindenesetre valami túlzás, áthágása az őket megillető résznek, a rendnek,¹⁰ az *aidōs* hiánya,¹¹ s az istenek figyelik az ilyen tettek elkövetőit.¹²

Nem érdektelen ebből a szempontból a kérők nyelvezetét megvizsgálni. Mikor Odysseus már leterítette Antinoost, és látnivaló, hogy szorul a hurok, Eurymachos hirtelen elismeri, hogy Odysseusnak igaza van, úgy beszélt, amint az őt megilleti (*aisima eipes*), gonosz dolgok történtek, de mindennek Antinoos az oka. Ő viszont már saját részének megfelelően (*en moirēi*) holtan fekszik, a többiek pedig készek húsz-húsz marhát, mint *timē*-t megadni.¹³ Ennek a rövid beszédnek a kijelentései érdemelnek figyelmet. A *timē* és a tartozás megadása eddig teljesen hiányzott a kérők szótárából,¹⁴ a megillető rész, melynek határait túllépni nem való, alig fordult elő, akkor is igen tanulságos összefüggésekben. Egyszer durva gúnyképpen, mikor Ktésippos arról beszél, hogy a vendégnek is egyenlő rész jár ki, s nem *dikaion*

⁶ Il. 1, 226–34; ill. 1, 163–8; 9, 314–33.

⁷ Od. 4, 629.

⁸ Od. 1, 227 és többször, ill. 15, 329.

⁹ Od. 14, 262.

¹⁰ *Hyperbasīē*: Od. 3, 206–7; 13, 193; 22, 64; az *eunomiē* ellentéte: 17, 487.

¹¹ Od. 20. 171.

¹² Od. 17, 487.

¹³ Od. 22, 45–59; *apodidonai*: tartozást megadni.

¹⁴ Pénelopé arról beszél, hogy a kérők nem adták meg senkinek sem a *timē*-t: Od. 23, 64.

Télemachos vendégeit megkárosítani – és egy marhalábat vág Odysseushoz; egyszer pedig akkor, mikor Antinoos arról beszél, hogy Télemachost meg kell ölni, és vagyonát utána maguk közt részekre kell osztani.¹⁵ Egyébként a szó a kérők ajkán csak teljesen hangsúlytalanná kopott kifejezésekben fordul elő.¹⁶ Ez annál figyelemreméltóbb, mert az „Odysseus-oldal” képviselőinek szavaiban és az elbeszélő részekben e szavak bőségesen előfordulnak, sokszor olyan formulárisan ismételődő kifejezésekben vagy sorokban, amelyek a kérők szövegeiben is előfordulhatnak.

Nem akarom az anyagot itt teljes egészében kitergetni, csak néhány adatot említek: *moira* (ismétlem, sokszor csak színtelen formulákban): a kérők említik a szót 4x (=2 Pénélopé-idézet), Odysseus 15x, Pénélopé 4x, Menelaos 3x, Athéna 2x, Eumaios 2x, Eurykleia, Eurynomé, Nestór, Achilleus, Auryalos, Alkinoos mind egyenként 1x, az elbeszélésben előfordul 13x. – *Aisimon*: a kérők említik a szót 2x, Odysseus, Alkinoos, Menelaos, Eumaios, Mentór, Athéna, Poseidón (Démodikos elbeszélésében) mindegyik 1x. *Dikē*: a kérők a szót egyszer sem említik, Odysseus 4x, Pénélopé 2x, Eumaios 2x, az elbeszélő részekben: 2x. – *Dikaios*: a kérők említik a szót 3x, Odysseus 4x, Nestór, Pénélopé, Alkinoos, Athéné, mindegyik 1x, az elbeszélő szövegben 1x. Ez arra mutat, hogy a költő a formulákat sem akárhogyan használta, hanem a formuláris kifejezésekkel is tudott jellemezni: a kérők gondolatvilágából hiányoznak az együttműködés értékei, ill. csak szorult helyzetben kerülnek elő, osztályrészről, megillető részről, abban való maradásról nemigen akarnak tudni. A másik oldal viszont ezekben a kategóriákban szemléli a világot, ezért jelennek meg szövegeikben minduntalan ezek a fogalmak.

Ez azonban nem minden. A kérők úgy pusztították Odysseus vagyonát, hogy semmit viszonzásul nem adtak (*nēpoinoi*),¹⁷ holott régen nem ez volt a kérők *dikē*-je,¹⁸ vagyis nem *dikaiōs* kéri a feleséget,¹⁹ tehát csakugyan az „adj, bár én nem adok” elvet alkalmazzák.

Persze, nem egyedül ők ilyenek. A királyoknak is az a *dikē*-je, hogy a megillető rész ellenére (*exaisimon*) tegyenek és beszéljenek.²⁰ Igaz. De az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a magatartás a költeményben véges-végig negatív értékelésű, a mű pozitív alakjai mind szembenállnak vele. Odysseus is egyebek között mint olyan király van értékelve, aki nem a királyok említett *dikē*-je szerint jár el, hanem tehát egy másik fajta *dikē* szerint, azoké szerint, akik a megillető résznek megfelelő dolgokat (*aisima*) cselekszenek. Ennek a *dikē*-nek és az ilyen tetteknek adnak az istenek becsületet.²¹ A kérők igazolására fel lehet esetleg hozni, hogy nem a saját ház-

¹⁵ Od. 20, 292–8; 16, 384–5.

¹⁶ *Kata moiran*: Od. 2, 251; *Mēd' aisima pinēi*: Od. 21, 294 (az értelem itt érezhető – amennyi neki való –, de itt is Odysseus kárára); ezen kívül egy Pénélopé szavaként kétszer ismételt sorban: 2, 100 = 24, 135, de a sor egyébként is ismétlődik: 3, 238, 19, 145. Ha a *dikē*, *dikaios* csoportot is idevesszük, akkor is csak *rhēthenti dikaiōi* említhető még, mely kétszer ismétlődik két kérő szavaiban: 18, 414; 20, 322.

¹⁷ Od. 1, 380 = 2, 145; 1, 160; 377 = 2, 142; 14, 377; 417; vö. 4, 695.

¹⁸ Od. 18, 275–80.

¹⁹ Od. 14, 90–1.

²⁰ Od. 4, 690–1. Hogy az ő részük, vagy a másik része ellenére, ez nem dönthető el egyértelműen, de nem is fontos. Mindenesetre, mint a következőkből látható (692) személyválogatók, részrehajlók.

²¹ Od. 14, 83–4.

népükkel szemben járnak el úgy, ahogy eljárnak, az idegennel szemben pedig nem köteleznek az együttműködés értékei. Csakhogy az Odysseiában éppen egy olyan közösség képe kezd kirajzolódni, mely nagyobb, mint az *oikos*, s az értékrendet erre kezdik alkalmazni. Odysseust aggasztja, hogy a kérők leölése megütközést kelt, mert ők a város védfalai,²² a tett tehát a nagyobb közösség szempontjából kifogásolható, s ebből a szempontból kifogásolható az is, hogy valaki e nagyobb közösségen belül a más házát emészti.²³

Az értékrend tehát mindenki számára azonos, de nem mindenki egyformán értelmezi. Az egyik irányzat, mely az egyénre néz, a hangsúlyt a versengés értékei felé tolja el, de a versengésből csak az egyénnek van haszna, mert a versengés (kifelé) és az együttműködés (befelé) összefüggése, és ezzel az adás kölcsönösségének kötelezettsége – éppen a csak az egyénre való tekintés miatt, minek folytán nincs „befelé” – megszakadt. Megfigyelhető továbbá, legalább bizonyos esetekben, hogy az *areîē* megmutatása olyan területekre korlátozódik, melyek nem járnak az élet komoly kockáztatásával.²⁴ A másik irányzat ellenkezőleg, az *oikos*-hoz szabott értékrendet egy nagyobb közösség, a polis felé tágitja, a hangsúlyt az együttműködés értékei felé tolja, olyan mértékben, hogy az *areîē* megmutatásában a versengés bizonyos formáit is elveti.²⁵ A kategóriák azonosak, de az értelmezés és a súlypontok elhelyezése nem – mást jelent a *dikē* a királyoknak és mást Eumaiosnak – és az eltérő értelmezések más-más irányba vezetnek tovább: az Eumaios féle *dikē*-felfogás és a rabló-kalandor élet helyett a munkásélet megbecsülése majd a hésiodosi világképben és *areîē*-képzetben folytatódik; a polis érdekében való cselekvés, mint az igazi *areîē* lényege (és a csak-egyéni jelentőségű siker elutasítása) Tyrtaios ill. Xenphanés gondolatvilágában jelenik meg (akik természetesen megint más-más tevékenységet tartanak igazán közérdekűnek); az egyéni érdekre és élvezetre tekintő *timē*-felfogás Mimnermos költészetében.

Az értékeknek ebben a válságában és átértelmezésében az értékrendszer egy további elemének, a *kleos*-nak alakulása érdemel figyelmet. Ismét Eurymachos egy megnyilatkozásából kell kiindulni. Eurymachos tiltakozik az ellen, hogy a koldus is részt vegyen az ijversenyben. Nem mintha attól félne, hogy Pénélopé a koldushoz megy feleségül, hanem mert szégyenkeznek a férfiak és a nők szava miatt, ha a koldus győzne: ez a kérők számára gyalázat lenne.²⁶ Pénélopé azt válaszolja, hogy nem lehetnek a nép közt jóhíriűek azok, akik egy „derék” ember házát emésztik és *timē*-jét elveszik.²⁷

²² Od. 23, 121. A kifejezés a *herkos Achaiōn*-ra emlékeztet, csak míg ez esetben a hadra kelt sereg átmeneti közösség, a polis tartós.

²³ Od. 20, 171.

²⁴ Ez nemcsak a kérők esetében figyelhető meg, hanem egészen más hangsúllyal, a phaiakok esetében is, vö. SZABÓ Á.: Homérosz világa. Bp. 1956, 326.

²⁵ Eumaios azokat, akik más földjére támadnak, és azt kirabolják, a kérőkhöz hasonló elvetemült embereknek tartja (Od. 14, 85–8), Kastór Hylakidész fia viszont egyáltalában nem helyteleníti az ilyesmit, ő inkább a rablóvállalkozásokban lelte kedvét (14, 222–31). A két szakasz egymásutánjának jelentőségéhez vö. SZABÓ Á.: Az Odysseia-költő osztálytudatának kérdéséhez. AntTan 2 (1955) 3–6.

²⁶ Od. 21, 321–9.

²⁷ Od. 21, 331–3.

Itt megint azonos kategória kétféle tartalma jelenik meg. A kérők is félnek attól, hogy mit mondanak majd az emberek, és Pénélopé is arra hivatkozik, hogy rosszat lehet majd hallani róluk,²⁸ de a kérők nem attól félnek, amit Pénélopé tart a rossz hírűség alapjának: ez őket láthatólag nem zavarja.²⁹ A hírnév értelmezésében is megjelenik a kettősség. A kérők azt tartják rossz hírnek, dicstelenségnek, ha eredményük elmarad egy koldusé mögött, vagyis számukra a versengés értékei az értékek. Pénélopé válasza ezzel szemben az együttműködés értékei felé hajlik.

Mint számos más vonatkozásban tehát, az erkölcsi értékek vonatkozásában is az Odysseia az átmenet állapotát tükrözi: egy régi értékrend átértelmezését, egy eredetileg szűkebb körre szabott értékrend nagyobb körre való alkalmazásának első kísérleteit.

ZSIGMOND RITOÓK

BEMERKUNGEN ZUM SYSTEM DER MORALISCHEN WERTE IN DER ODYSSEE

Ein Dichter bringt seine Gedanken nicht nur durch Worte, sonder auch durch die Komposition zum Ausdruck. Odysseus beweist seine *aretē* sowohl im Krieg als auch im Sport, die Freier nur im letzteren. Die Freier sind *hybrizontes*, was, in ihrem Fall eine *hyperbasīē* und ein Fehlen der *aidōs* ist: die Götter halten solche Leute in Auge. Die Freier erwähnen die Werte der Zusammenarbeit nur als es ihnen an den Hals geht (Od. 22, 45–59), während die Vertreter der Odysseus-Seite diese Werte oft erwähnen – und im Ganzen des Gedichtes sind sie als sympathisch dargestellt. Die Freier zehren das Gut des Odysseus *nēpoinoi*, obwohl früher nicht das die *dikē* der Freier war. Könige verfahren ähnlich, nicht aber Odysseus. Die Freier verfahren freilich gegen den *oikos* eines anderen so, in der Odyssee erscheint aber schon das Bild einer größeren Gemeinde als der *oikos*, und das ursprünglich für den *oikos* gültige Wertsystem wird in diesem Sinn umgedeutet.

²⁸ A *dēmoio... phēmīs* mindenkitől tiszteletben tartott tényező, Kastór Hylakidés fia épp úgy tart tőle, mint Pénélopé (14, 239; 16, 75; 19, 527).

²⁹ Adkinsnak igaza van, mikor úgy gondolja, hogy Eurymachos azt feltételezhetné: sikeresek vagyunk, tehát „derekak”, a kudarc volna a gyalázat: JHS 91, 1971, 6. A költő azonban nem ad feleletet Eurymachos ajkára, és nyilván nem ok nélkül: Pénélopé szavainak ez a része így cáfolatlan marad, a vita eldöntése a hallgatóra van bízva. Tekintettel arra azonban, hogy a kérőkkel szemben Pénélopé a rokonszenves fél, a költő ezzel a hallgatással azt sugallja, hogy neki van igaza.